

Vladimir Ilić¹

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

BELEŽENJE I SNIMANJE PRILIKOM POSMATRANJA DRUŠTVENIH POJAVA²

Apstrakt: Beleženje i snimanje tokom opservacije istovremeno predstavljaju sastavni deo prikupljanja podataka i prvi korak ka njihovoj analizi. U prvom delu članka ukazuje se na vezu između teorijskog usmeravanja posmatranja u društvenim naukama i stvaranja pisanih beležaka ili snimaka. Takođe se pokazuje kako beleženje može da doprinese većoj objektivnosti prikupljene građe, pošto omogućuje njenu intersubjektivnu proverljivost. Drugi odeljak članka bavi se protokolom posmatranja, ukazujući na razlike između protokola korišćenog pri "čistom posmatranju" (najčešće, ali ne nužno, u psihologiji) i protokola koji se koristi u sociologiji i antropologiji, pri primeni učesničkih oblika posmatranja. U trećem odeljku razmatraju se vrste beležaka: terenski dnevnik, *mental notes*, *fieldnotes*, *jottings*, *sketch notes*, i njihove osobine. Mogućnosti i ograničenja audio i vizuelnog snimanja pri primeni metoda posmatranja predmet su narednog odeljka. U zaključnom odeljku se pitanje beleženja i snimanja prilikom posmatranja društvenih pojava situira u širi kontekst teorije naučnog obaveštenja. Prema autorovom mišljenju, u metodološkom pogledu, *methodological notes* i *analytic(al) notes* spadaju u kasnije faze stvaranja iskustvene evidencije dobijene posmatranjem.

Ključne reči: metod posmatranja, beleženje, protokol posmatranja, dnevnik posmatrača, *fieldnotes*

Beleženje, odnosno snimanje tokom posmatranja, neodvojivo je od čitavog niza drugih aktivnosti. Iscrpnije razmatranje zahteva da ono u ovom napisu bude tretirano kao autonomno. Njegov značaj je nesporan: bez objavljivanja beležaka³ načinjenih pri posmatranju nema objektivnosti u smislu intersubjektivne proverljivosti; one su "jedina potvrda koju istraživač može da ponudi za svoje

¹ vilic@f.bg.ac.rs

² Tekst je deo projekta "Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri" ev. broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

³ Pod beleškama ću podrazumevati i različite vrste snimaka, osim ukoliko iz konteksta ne proizilazi uže određenje.

zaključke" (Goody, 1969: 143). One pridonose objektivnosti: rani posmatrač Gete je, prema E. Steigeru, "na svoje treće putovanje u Švajcarsku krenuo sa pripremljenim rubrikama prema kojima je nameravao da sistematski sredi zapažanja. Izveštaj sa tog putovanja – izveštaj koji je, doduše, redigovao samo Ekerman – lišen je stoga svake svežine i neposrednosti i u celokupnom Geteovom delu predstavlja ekstreman slučaj trezvene objektivnosti" (Gete, Šiler, 2010: 366). S druge strane, i pre Mertonovog razmatranja uticaja empirijskog istraživanja na teoriju, bilo je uočeno da beleške podstiču maštu i rađanje novih ideja o opaženom.⁴ Jedva da treba reći da je ovakav efekat beleški moguć samo ako ih sačini, ili bar koristi, teorijski senzibilisan posmatrač.

Beleženje pri posmatranju uključuje niz problema. S. Fajgelj primećuje da su "beleške tradicionalna alatka posmatrača za prikupljanje podataka, ali su, na žalost, vrlo subjektivne, a praksa je pokazala da ih nije lako voditi. Isto tako, praksa je pokazala da video snimanje jako utiče na posmatrane osobe" (Fajgelj, 2005: 317). Ovo je svakako važno, ali nije i jedino metodološko pitanje u vezi sa beleženjem tokom posmatranja. B. Geer je analizom vlastitih *field comments* sa posmatranja našla za shodno da ove podeli u pet kategorija: one koje se odnose na ulogu terenskog radnika, potom na problem empatije, zatim, beleške vezane za rešenje anticipiranih problema, one koje se odnose na prirodu radnih hipoteza i, napokon, one vezane za prepoznavanje osnovne teme (Geer, 1964).

Havelka, Kuzmanović i Popadić dobro uočavaju značaj epistemoloških i teorijskih pitanja koja se javljaju tokom posmatranja pri stvaranju iskustvene evidencije. Ovde je neophodan duži navod:

"Beleženje zapažanja je nesumnjivo važno tehničko pitanje, ali suštinska pitanja uspešnosti naučnog posmatranja, a time i utvrđivanja i registrovanja podataka, su: šta

⁴ Npr. Gete u pismu Šileru 22. avgusta 1797: "O osobitom stanju putnika koji pažljivo posmatra stekao sam sopstvena iskustva i uvideo šta vrlo često predstavlja nedostatak putopisa. Može čovek da čini što god hoće, ali na putovanju vidi stvari samo s jedne strane, i prenagljuje u svom sudu, mada se ova stvar i s te strane vidi živo, i mada je sud u izvesnom smislu tačan. Ja sam stoga načinio fascikle u koje dajem da se povezuju sve vrste javnih hartija na koje nailazim, novine, nedeljnike, izvode iz propovedi, uredbe, pozorišne plakate, cenovnike, pa onda i kako ono što vidim i primećujem tako i moj trenutni sud, zatim o tome pričam u društvu i iznosim svoje mišljenje, i tako brzo uviđam koliko sam dobro obavešten i koliko se moj sud poklapa sa sudom dobro obaveštenih ljudi. Onda i novo iskustvo i pouku unosim u fasciklu, i tako nastaje građa koja mi ubuduće mora ostati dovoljno zanimljiva kao spoljašnja i unutrašnja istorija. Ako uz svoja prethodna znanja i uz izvežbanost svoga duha budem imao volje da neko vreme produžim ovo zanimanje, mogu skupiti veliku masu" (*Ibid.*:377). Ili: "Za mene sada nema zanimljivijeg razmatranja nego o onim osobinama građe kojima se zahteva ovakva ili onakva obrada" (*Ibid.*:317).

treba posmatrati, šta je to što posmatramo, kako u raznovrsnim manifestnim postupcima prepoznati pojave koje proučavamo, kako ono što vidimo povezati sa značenjima koja proizilaze iz konceptualnog aparata na kojem se temelje ciljevi i zadaci našeg istraživanja? Da je to tako, najbolje pokazuje činjenica da je savremena audio-vizuelna tehnika omogućila da se grupne interakcije, kao i mnoga druga socijalna zbivanja, temeljno snime i na taj način 'fiksiraju', ali da to nije radikalno povećalo upotrebu neposrednog posmatranja u socijalnoj psihologiji i drugim granama psihologije koje se bave interakcionim fenomenima (npr. razvojna, pedagoška, psihologija rada i sl). Istina, sa pojavom video rekordera u prvo vreme ormari istraživača su počeli da se pune snimljenim kasetama ali broj objavljenih radova se nije značajno povećao. U čemu je problem? Upravo u tome što je beleženje samo jedno od *tehničkih* pitanja, a pravo *intelektualno* ili naučno pitanje je: šta treba posmatrati, šta beležiti kao manifestacije pojave A, pojave B, pojave C..., u kakvom međusobnom odnosu su te pojave, u kakvom odnosu su prema celini zbivanja, u kakvom odnosu su sve posmatrane situacije prema opštijoj kategoriji pojava koje proučavamo... Ta pitanja se nisu postavljala samo pred situacijom 'u živo', već se postavljaju i danas pred efikasno 'arhiviranom' situacijom čije posmatranje možemo da ponavljamo onoliko puta koliko nam je potrebno" (Havelka, Kuzmanović, Popadić, 1998: 20).

Nesporo je da je od uvođenja filmskog, audio i video snimanja porasla objektivnost evidencije stvorene tokom posmatranja, samim tim što je povećan broj nezavisnih posmatrača koji bar naknadno mogu da gledaju i/ili slušaju snimke opaženih ponašanja ili događaja.

Ovo je predstavljalo značaj pomak na planu povećanja objektivnosti prikupljenih podataka. Radin je negde 1933. godine upozoravao da nije dovoljno da istraživač utvrdi kvalifikacije informanata i granice njihovog znanja, nego da je neophodno i da on/a razlikuje njihove "snimke" od diskusije o njima. Radin je naglasio da ni Malinowski ni M. Mid nisu davali uputstva kako bi se u ovom pogledu stvarno mogla replicirati njihova istraživanja (Radin, 1933/1965: 115-116). Pošto su antropolozi često bili skloni da naglašavaju kombinaciju činjenica i interpretacija u jednoj nerazmrsoj celini, Radin je zahtevao da se opiše kako se stizalo do snimaka; u samoj stvari, tražio je da posmatrači primenjuju kritiku izvora kakvu primenjuju istoričari. U ovom smislu hvalio je Ternvolda: "Što razlikuje Ternvolda od drugih etnologa sa kojima se njegovo ime tako često dovodi u vezu povezano je sa njegovim etnografskim umećem, njegovom voljom da potanko beleži opažanja u tekstu, da nas obaveštava o sredstvima kontrole sopstvenih tvrdjenja, a, na kraju, da isključi svoje teorijske pretpostavke iz sopstvenog aktuelnog terenskog rada" (*Ibid.*:181). Radin je držao da se ovakav način rada može postići samo kroz intenzivno i trajno istraživanje posebnog plemena, kroz znanje jezika i upotrebu odgovarajućih tekstova. Smatrao je da antropolog treba da shvati da se bavi specifičnim, a ne generalizovanim "ljudima, ženama i događajima". Sa ovim je povezan i njegov stav protiv kvantifikacije, čije prednosti Radin nije uviđao. Kasnije će radikalno podvajanje učesničkog od ne-učesničkog posma-

tranja otvoriti posebno pitanje primene kvantifikacije i kvazi-kvantifikacije pri upotrebi oba oblika osnovnog istraživačkog postupka.

Pitanja kojima se bave Havelka, Kuzmanović i Popadić svojevremeno je detaljno razradio V. Milić, ukazujući na "teorijske teškoće, koje se ogledaju u nepostojanju pojmovno-teorijskog sistema podesnog za stalno i sistematsko prikupljanje podataka o globalnim društvima koji bi bio dovoljno iscrpan i usklađen s teorijskim potrebama sociologije" (Milić, 1978:379). Odsustvo šireg teorijskog usmeravanja bilo je rasprostranjeno, uz značajne izuzetke, od kojih su u naučno-istorijskom smislu možda najznačajniji poduhvati R. F. Bejlsa na planu "čistog posmatranja" i Malinovskog i pripadnika Boasove škole na polju primene učesničkog posmatranja (Ilić, 2014a). Na metodološkom planu, pitanje epistemoloških osnova stvaranja evidencije pri posmatranju dugo je bilo zanemareno. Dirkemovo shvatanje predmeta sociologije sprečavalo ga je da ovome pruži doprinos u okviru svog metodološkog sistema, tako da je, ako se izuzme naučno-istorijski vrlo značajan zbornik R. Keniga, rad H. Pik dugo predstavljao gotovo jedino uporište za one koji su tražili čvršći epistemološki osnov za stvaranje evidencije prikupljene posmatranjem, bar kada je reč o sociologiji (Peak, 1953). S kasnijim razdvajanjem metodologije društvenih nauka na "kvalitativnu" i "kvantitativnu" orijentaciju otvoriće se nova pitanja o kojima će nešto kasnije biti reči.

V. Milić je nedvosmislen, pišući da bi se "moglo se reći da struktura izvornih obaveštenja odlučujuće zavisi od prirode teorijskih pretpostavki, koje se eksplicitno ili implicitno nalaze u osnovi određenog istraživanja. Ako teorija ne usmerava prikupljanje podataka, neizbežno je gomilanje podataka koji nemaju neku veću sazajnu vrednost" (Milić, 1978: 389). Stoga je neophodno precizno iskustveno protumačiti teoriju koja služi kao usmeravajuće stanovište. No, posmatranje je i društveni odnos, pa A. Vidič opravdano upozorava da to šta će posmatrač videti (i zabeležiti) zavisi od njegove pozicije u mreži društvenih odnosa: naime, posmatrač je u situaciji koju proučava neretko marginalan, on/a stoji između velikih društvenih podela, ne nužno iznad njih, ali svakako odvojen/a od njih (Vidich, 1955:354,355). Pošto, prema Vidiču, nastojeći da prevaziđe lokalna neslaganja, posmatrač "igra ulogu političkog evnuha", on/a može u potpunosti iskorisćavati svoj naizgled naivan stav stranca; Vidič podseća da je, čak i u savremenom društvu – osim u odnosu na samu profesionalnu zajednicu – posmatrač u izvesnom smislu stranac. On/a se u ovom smislu suočava sa dva problema: prvi je taktički problem manevra u polju, a drugi evaluacija podataka. Naime, Vidič nastavlja da upozorava da posmatrač, kada posmatra svakodnevnne, rutinske, akcije, ne može da razume njihovo značenje osim kroz razgovor sa akterima, na čija ograničenja je upozorio P. Radin. Prema Vidiču, posmatračeve kategorije, koje isprva deluju kao značajne, mogu se kasnije pokazati kao površne, ili čak kao lišene smisla. Posmatračeva nastojanja da sadržaj posmatranja situira u kategorijalni sistem prete

da prikažu društveni život kao statičniji no što on zaista jeste, pa je, prema ovom mišljenju, posmatranje sa učestvovanjem posebno osetljivo kada se primenjuje pri proučavanju društvenih promena (*Ibid.*: 357; 358).

Dž. Mekol i Dž. Simons podsetili su da uvek postoji problem viška prikupljenih podataka. Mehaničko snimanje, koje je prilikom posmatranja složenijih situacija gotovo neophodno (cf. Vučinić-Nešković, 2013), prema mišljenju Mekola i Simonsa, ponašanje istraživanih može načiniti neprirodnim. Oni zbog toga smatraju da je "u većini situacija ipak najbolje vođenje beležaka" tokom posmatranja. S druge strane, Mekol i Simons smatraju da je i ovo "najbolje" rešenje nespojivo sa "dobrim prikupljanjem podataka", pošto odvrća pažnju posmatrača od ponašanja, usmeravajući je na istraživačevu beležnicu, čime se propušta uvid u pokrete i gestove (McCall, Simmons, 1969: 73). Zato, prema njihovom zapažanju, najiskusniji učesnici-posmatrači prave samo *mental notes* tokom posmatranja, a njih na papir stavljaju neposredno pošto napuste posmatranu situaciju. Taj mali vremenski razmak dopušta istraživaču da se detaljno i doslovno seti onoga što je video, a ova sposobnost istraživača može se proveravati periodičnim poređenjem mentalnih zabeležaka sa beleškama koje su načinjene mehaničkim sredstvima (*Ibid.*: 74). I W. Neuman je podsetio da su "(R.) Emerson i kolege tvrdili da dobre terenske beleške iziskuju koliko i aktivnost", zapazivši da je: "Možda još značajnije od vremena koje etnograf provede na terenu vreme pisanja terenskih zabeležaka... Pisanje beležaka *neposredno* posle napuštanja sredine obezbeđuje svežije, detaljnije prisećanje" (Nauman, 2006: 40; 399; Emerson, Fretz, Shaw, 1995).

J. Dean, R. Eichorn i L. Dean više su se bavili uticajem posmatranja kao društvenog odnosa na beleženje, nego uplivom samog opažanja. Oni su smatrali da, ako se nađe u dilemi da li da skuplja podatke ili da uspostavi dobre odnose sa posmatranima, istraživač treba da žrtvuje početne podatke da bi bio brže prihvaćen u proučavanoj sredini, zajednici ili grupi. Naime, kako zapažaju pomenuti autori, a s čime se slažu i Mekol i Simons, posmatrač ne treba da ostavi utisak da je u organizaciji samo da bi skupio podatke, nego treba i da se stvarno interesuje za aktivnosti posmatrane grupe: kada bude prihvaćen moći će da postavlja direktna pitanja (Dean, Eichorn and Dean 1967:283; McCall, Simmons, 1969: 70).

Protokol posmatranja

Već je rečeno da je, u poslednjim decenijama vrlo prisutno razdvajanje metodologije društvenih nauka na "kvalitativnu" i "kvantitativnu" orijentaciju, otvorilo niz novih pitanja od kojih se neka odnose i na problem stvaranja evidencije pri primeni posmatranja. Kako u istraživačkoj praksi, tako i u novijoj metodološkoj literaturi, podela između pomenutih orijentacija uveliko se, ma-

da nipošto sasvim opravdano kada se ima u vidu tema ovog napisa, poklapa sa podelom između ne-učesničkog i učesničkog posmatranja (vrlo razvijen primer za ovo je Bryman, 2012).

Razumljivo je to što ne-učesničko posmatranje najviše primenjuju psiholozi; to određuje sam predmet njihove nauke. S. Fajgelj piše da su "za strukturisana posmatranja najjednostavnija, najjeftinija i najčešće korišćena oprema zapisnik posmatranja, neka vrsta sata ili štoperice i olovka" (Fajgelj, 2005: 318). Fajgelj pregledno piše:

"Najjednostavniji obrazac zapisnika posmatranja koji mi ovde imamo u vidu (a to nije etnološki obrazac) treba da sadrži osnovne identifikacione podatke kao što su posmatrač, lokacija, vreme početka i završetka, datum i sl., nakon toga je uobičajeno da postoji deo za prikupljanje podataka, obično u obliku tabele koja je podeljena na jedinice ponašanja, vremena i intervale. Ako je ova tabela dobro formirana, posmatrač će u kućice trebati unositi samo 'X' kako bi evidentirao da se dotično ponašanje desilo u tom vremenu i da je trajalo tokom tog intervala. Konačno, na kraju treba ostaviti mesta za komentare posmatrača i ev. druge podatke (npr. ime kontrolora)" (*Ibid.*).

Fajgelj takođe navodi mogućnost primene skala pri posmatranju u psihologiji: "Sledeće vrlo poznato rešenje su skale procene [...]. One su slične kontrolnim listama, ali osim evidentiranja postojanja kategorije, posmatrač unosi i stepen ili jačinu prisustva kategorije. Na primer, ako se posmatra agresivno ponašanje, posmatrač može dobiti zadatak da odgovori na sledeće pitanje: Koliki je bio intenzitet svađe: 1. Jedva vidljiv, 2. Slab, 3. Srednji, 4. Jak, 5. Vrlo žestok" (*Ibid.*:319). Takođe primejujući bihejvioralni pristup, Hat i Hat napominju da se "ponašanje može meriti u pogledu jednog ili više od četiri parametra: učestalosti dešavanja, celokupnog trajanja, srednje dužine trajanja i tempa" (Hutt and Hutt, 1974: 33). Oni podsećaju da je K. Bridges 1934. godine koristila sistematsko posmatranje u proučavanju emocionalnosti dece u njihovom prirodnom okruženju. Ona je mesec dana, svakog dana po jedan sat, snimala prirodu, trajanje i učestalost dečjih emotivnih reakcija i situacija koje su ih provocirale. U kasnijim fazama stvaranja iskustvene evidencije, za svako dete merene su frekvencija i ukupno trajanje reakcija, koje su potom poređene sa medijanama grupe (*Ibid.*: 44). Registrovanje snimaka (beležaka) bilo je unapred razrađeno da bi omogućilo ove kasnije zadatke.

Ovde se, u samoj stvari, radi o protokolu posmatranja. On može ali ne mora biti razrađen u kvantitativnom obliku.⁵ Balesov poduhvat još uvek se sma-

⁵ Fajgelj piše: "*Protokol posmatranja* predstavlja listu definicija ponašanja i način njihovog beleženja. Primer jedne kratke definicije agresivnog ponašanja je: "Blago ponašanje obuhvata svako negodovanje i odbijanje zadatka. Teško ponašanje obuhvata svaki pokušaj agresije kao što su povređivanje, samopovređivanje ili uništavanje stvari" (Fajgelj, 2005: 319).

tra uzornim u pogledu beleženja pri primeni sistematskog posmatranja (Bales, 1950/ 2009). Metodolozi u psihologiji ponekad prave razliku između protokola posmatranja, kao svojstvenog sistematskom posmatranju i zapisnika, koji se više koristi pri nešto manje sistematičnom posmatranju na terenu. Ovo ne znači da terensko posmatranje ne može da bude sistematično. Već doprinosi Malinovskog, a pogotovo čitava tradicija primene sekvencijalne analize, upućuju na suprotan zaključak kada su u pitanju društvene nauke. Bolja metoda razvijenost psiholoških istraživanja ovde dopušta stroži stav⁶ metodologa psihologije.

No, ono što je opravdano u psihologiji, nije opravdano i u društvenim naukama. U tom smislu, M. Stejsi upozorava na pogrešnu sklonost nekih autora da posmatranje sa učestvovanjem vezuju za odsustvo sistematskog beleženja, a da ne-učesničko posmatranje povezuju sa sistematskim beleženjem opaženog. Stejsi piše da je razliku bolje zasnivati na stepenu participacije a odvojeno se baviti pitanjima beleženja (Stacey, 1969: 63). Poznato posmatranje sa učestvovanjem koje je L. Hamfriz sproveo proučavajući homoseksualno ponašanje u SAD, čak se i u kanonizovanim priručnicima savremene metodologije naziva sistematskim (Denzin, Lincoln, 1998: 167; cf. Humphreys, 1970). Pritom, metodološki pogrešno poistovećivanje učesničkog posmatranja sa nestrukturisanim posmatranjem, a ne-učesničkog sa sistematskim, stvara štetnu zbrku. A. Bryman piše da su "centralni za bilo koje istraživanje strukturisanim posmatranjem plan posmatranja ili shema za kodiranje. Ona specifikuje kategorije ponašanja koje se posmatra i kako ponašanje treba da bude smešteno u ove kategorije" (Bryman, 2012: 273). Bryman podseća da se pri posmatranju malih grupa opaženo ponašanje može kodirati svakih pet sekundi. Ovo nije sporno. Nije, međutim, prihvatljivo poricati središnji značaj bilo plana posmatranja ili sheme za kodiranje pri učesničkom posmatranju, ili, bar, pri primeni nekih njegovih podoblika. Bryman se zadovoljava da primeti da, pri učesničkom posmatranju, strategija hvatanja beleški donekle zavisi od toga koliko su jasna istraživačka pitanja, tj. fokusi pažnje (*Ibid.*: 448). Nema epistemoloških razloga koji bi, bar u nekim situacijama u kojima se primenjuje učesničko posmatranje, pomenutu jasnoću spuštali ispod razine koja odlikuje ne-učesničko posmatranje.

⁶ Npr. kada Fajgelj piše o "terenskom posmatranju": "Pošto nema gotovih kategorija, teže je napraviti dobar zapisnik posmatranja. Zato je jedini izlaz da se *vode beleške* i da se *filmski snima* ponašanje. Problem sa beleškama je što su subjektivne, a problem sa snimanjem, kao i sa prisustvom posmatrača uopšte, jeste to što posmatrani ipak nisu u svom prirodnom okruženju. Snimanje kamerom deluje na većinu ljudi, a posebno na decu. Neko glumi, izvodi scenske radnje i gura se u prvi red, a neko beži što dalje. Iako bi terensko posmatranje trebalo da ima visoku ekološku validnost, čitalac može sam zaključiti kolika je korist od grupe koja se okupi pred kamerom i maše" (Fajgelj, 2005: 313-314).

Vrste beležaka, šta beležiti

Još je D. Katz tražio potpunu evidenciju o (učesničkom) posmatranju: prema njegovim rečima, deo discipline istraživača je rigorozno beleženje opaženog najmanje dva puta dnevno. Smatrao je da "ne treba odbacivati početne utiske niti globalne procene." Ipak, mislio je da "mada je detaljno dokumentovanje cilj čak i u toku 'faze izviđanja' (*scouting period*), istina je da je to i vreme kada maksimalna uloga treba da bude data obuhvatnim utiscima" (Katz, 1953: 69). Domaći metodolog S. Branković piše da se "događaji i aktivnosti beleže hronološkim redom, tj. redom kojim se odvijaju. U mnogim tekstovima o ovom metodu naročito se insistira da posmatrač ne sme da daje vrednosne sudove ni da tumači značenje onoga što posmatra. On u toku samog posmatranja prosto treba da registruje ono što se dešava. Ako su takvi sudovi ipak neizbežni, savetuje se istraživaču da pita nekolicinu učesnika kakvo značenje oni pridaju datoj pojavi, pa da te odgovore zabeleži" (Branković, 2009:184). Branković ovde nastoji da razdvoji registrovanje čistih opservacija od njihovog tumačenja, što je i potreban i složen posao. U samoj stvari, ne može se posmatrati bez tumačenja (ili čak pridavanja) značenja, ali je neophodno nastojati da se do krajnje moguće mere ovi postupci razdvoje i, kao takvi, registruju odvojeno.⁷ L. Nauman pravi razliku između *direct observation notes*, koje sadrže sve opažene detalje i omogućuju kasnije mnogostruke interpretacije, potom, *separation of inference*, odnosno razdvajanje zaključaka i tumačenja značenja, i, *analytic memos*, odnosno, beležaka koje su nastale u procesu razvijanja ideja (Nauman, 2006: 401). Vidljivo je da već pri beleženju mora postojati plan za kasnije faze stvaranja iskustvene evidencije nastale na osnovu posmatranja. Beleženje (snimanje) prethodi obradi i analizi podataka, i pri njegovom izvođenju mora se voditi računa i o njima, jer bi, u protivnom, iste "sirove" (u meri u kojoj je moguće sačuvati neposrednost) opservacije dovele do različitih sintetičkih deskripcija i zaključaka. Ono, i u slučaju ne-učesničkog posmatranja (mada, tu su savremeni metodolozi u pravu, pogotovo pri primeni učesničkih oblika) iziskuje i standardizaciju⁸ i heuristiku. Č. Frejk je na osnovu istraživanja konstruisao listu od deset kategorija kroz koju se izvodi niz akcija prilikom posmatrane ceremonije. Frejkov opis okvira za stvaranje evidencije zahtevao je: 1. verovatnoću javljanja događaja koji sačinjavaju ovaj okvir 2. alternativne scene, ne one iz opaženih ceremonija, koje mogu

⁷ Kada sam vršio obuke posmatrača (u vreme pre pojave "pametnih telefona"), savetovao sam budućim posmatračima da na teren nose hemijske olovke koje pišu u nekoliko boja, jednu za "čistu" opservaciju, drugu za tumačenje informanta, treću za vlastito tumačenje. Sasvim konkretna uputstva daje i V. Vučinić-Nešković (Vučinić-Nešković, 2013: 99).

⁸ R. Mayntz, K. Holm, i R.Huebner podsećaju da je, zbog brzine beleženja, neophodno da posmatrač gotovo automatski klasifikuje (Mayntz, Holm, Huebner, 1979: 94).

biti anticipirane u istom okviru 3. alternativne vrste ceremonija koje mogu biti anticipirane (Frake, 1964: 122; 123).

Potrebno je nešto opširnije se pozabaviti različitim vrstama beležaka pri posmatranju. J. Lofland podseća da je osnovni konkretni zadatak posmatrača pravljenje *field notes*. Prema njegovom mišljenju, one su najznačajnije za kasniju kvalitativnu analizu; štaviše, on prenaglašava njihov značaj, tvrdeći da su one "razlog postojanja posmatrača". Lofland piše da ako posmatrač ne načini *field notes*, on/a može i ne biti u ispitivanoj sredini. Pri stvaranju ovih terenskih beležaka, prvi korak je orijentisanje u oblasti sećanja na opažene teme. Čin usredsređivanja na sećanje Lofland naziva *mental notes*; u pitanju je posmatračeva priprema da stavi na papir ono što vidi. Potom, posmatrač stvara *jotted notes*, sa malim frazama, citatima, ključnim rečima, da bi se podsetio/la šta je hteo/la da zabeleži (Lofland, 1971: 102).

Na Brankovićeve hronološki vodene zapise podseća *terenski dnevnik* koji treba razlikovati od terenskih zabeležaka.⁹ U svom ranom metodološkom osmišljavanju posmatranja kao istraživačkog postupka, B. Junker nedvosmisleno razdvaja dnevnik sa terena od formalnijih beležaka o razgovorima i opservacijama. Dnevnik ima suptilan potencijal da održava posmatračevu samosvest, posebno o senzitivnim, poverljivim pojavama, kao i o pojavama za koje su posmatrači obično "slepi" i "gluvi". Ili, drugim rečima, prema Junkerovom mišljenju, glavna vrednost terenskog dnevnika jeste ta što omogućuje posmatraču da održi ravnotežu između sistematskog posmatranja, tj. unapred izabranih podataka, i fleksibilnog posmatranja, koje zadržava senzibilitet za nejasne i neočekivane pojave bilo koje vrste koje mogu da budu značajne (Junker, 1960: 17; 22).

Mekol i Simons ne samo da su, kao što je ranije primećeno, insistirali na stvaranju *mental notes*, nego su afirmisali i rešenje Williama Whitea iz 1960. godine, tražeći da se, nezavisno od stvaranja pomenutih *mental notes*, kao i *field notes*, pri posmatranju sačinjavaju terenski dnevници čija će svaka strana imati tri kolone. Zabeleške o posebnim opservacijama ili razgovorima vođenim na terenu iziskuju posebne stranice (danas bismo rekli: fajlove). U prvu kolonu unosi se redni broj, broj strane i datum izveštaja; u drugu posmatrane osobe i njihova imena; a u treću socijalna oznaka posmatranog događaja ili osobe. Vajt je predlagao da se posle osam do deset opservacija pročitaju ove dnevničke zabeleške, a da se onda, na margini svake strane, označavaju određene kategorije. Ove beleške sa margine nose se u treću kolonu, sve dok se

⁹ S. Branković takođe pridaje veliki značaj terenskom dnevniku, što je razumljivo imajući u vidu njegov zahtev da se opservacije beleže hronološkim redom: "Najčešće korišćen metod prikupljanja podataka (*sic*) je u stvari dnevnik koji istraživač vodi i u koji upisuje svoje dnevne opservacije i utiske. Vrlo je važno da se dnevnik popunjava svake večeri (ako je potrebno i češće) kako neka sećanja ne bi izbledela. Takođe je bitno da bude iscrpan, tj. da beleži sve što je opaženo" (Branković, 2009: 182).

ne sakupi dovoljno terenskih beležaka. Mekol i Simons bili su svesni da Vajtov sistem indeksiranja podataka već predstavlja nacrt za preliminarnu analizu, a ne samo pomoć u lociranju materijala.¹⁰

Pisci koji su se bavili metodom slučaja¹¹ dali su nezamenljiv doprinos razradi pitanja stvaranja evidencije pri posmatranju. *Research log* B. Gillhama podseća na ono što je nekada bilo nazivano terenskim dnevnikom; bez obzira na mogućnosti koje pružaju elektronski uređaji, Gillham je zapazio da se u ovu vrstu evidencije još uvek uglavnom manuelno zapisuju "dve glavne vrste stvari": prvo, evidencija o diskusijama u *staffroom*, komentari upućeni istraživaču, nešto što se opazilo. Ova građa, prema Gillhamovim rečima, može biti fragmentarna, nereprezentativna, ali se odnosi na nešto što se *dešava*. Ona pokreće pitanja da li su zabeležene "stvari" tipične, kao i da li su one istinite. Druga vrsta evidencije koju obuhvata *research log* sadrži lične zabeleške, pitanja o kojima je posmatrač razmišljao/la, uvide ili ideje, izveštaje za koje se prilikom stvaranja evidencije smatralo da ih treba kopirati, imena onih koje treba konsultovati, statistike koje treba proveriti, itd. (Gillham, 2005: 22-23). Ovaj pisac smatra da na kraju svake nedelje ili drugog prikladnog razdoblja posmatrač treba da iščita i pregleda pomenute zabeleške, kao i da pripremi sažetke o različitim tipovima evidencije koji nisu pokriveni, o neposrednim prioritetima za dalju akciju, da preispita istraživačke ciljeve i pitanja, kao i da slobodno "teoretiše", odnosno da postavlja pitanja o tome kako se opaženo može objasniti (*Ibid.*: 24). Logika primene sekvencijalne analize ovde je sasvim vidljiva i prihvatljiva.

Kada su u pitanju *jotted notes* koje je pominjao Lofland, Gillham zahteva da se posmatrač, pošto ih načini, povremeno povuče u drugu sobu, kancelariju, auto, da bi na osnovu njih napravio/la opširnije beleške (*Ibid.*:103). Uticaj istraživačko-tehničkih rešenja kakva je primenjivao L. Hamfriz ovde je posve vidljiv. U ovom maniru Gillham piše da posmatrač, na kraju dana ili nekog kraćeg razdoblja posmatranja, pravi *full field notes*. *Mental notes* i *jottings* postaju *field notes* tek kada ih posmatrač dopuni sećanjem. Očito je da Gillham traži ponovljeno sećanje, pošto *mental notes* već predstavljaju sadržaj sećanja na nedavno opaženo. Ova interferencija neposrednog i naknadnog sećanja mogla bi da pokrene složena pitanja koja bi se morala razmatrati u posebnoj napisi.¹² Važnije je obratiti pa-

¹⁰ Oni su upozorili da, kada je reč o podacima dobijenim posmatranjem, postoje tri osnovna uzroka slabe interpretativnosti: 1. reaktivni efekt na posmatračevu prisustvo; 2. uznemiravajući efekt posmatranih na samog posmatrača; i 3. ograničenost posmatračevih sposobnosti da opazi sve aspekte posmatrane pojave (McCall, Simmons, 1969:75;78).

¹¹ Specifičnosti različitih registara i protokola korišćenih pri primeni metoda slučaja razmotrene su u: Bogdanović, 1993.

¹² Gillham u ovom pogledu smatra da se treba osvrtni na ono što je posmatrač zaboravio pa se toga naknadno setio/la, i onda označiti datum, kontekst i sadržaj onoga što podseća na današnju zabeležku (*Ibid.*: 105)

žnju na istraživačko-tehnički aspekt: Gillham upozorava da se mora pisati brzo – ne kasnije nego ujutru posle jučerašnjih opservacija. Podseća da se za jedan dan dosta materijala zaboravi, ali i na to da se u toku sna ne zaboravlja. Prema njegovom mišljenju, bolje je pisati nego snimati na diktafon ili diktirati sekretarici, pošto "pisanje stimuliše misao" (*Ibid.*: 104). On procenjuje da je apsolutni minimum dnevnih beležaka nekoliko gustim proredom otkucanih stranica za svaki sat posmatranja, mada je vrlo verovatno da će neki posmatrač želeti da piše više. I pored toga, verovatno je da će svakog dana neke opservacije biti nekompletne. Ipak, dobro opisan opaženi događaj može voditi planiranju posmatranja daljih događaja te vrste. Drugim rečima, dnevna beleška može da otvori niz opservacionih pitanja. U ovakvu deskripciju ulaze događaji, ljudi, stvari o kojima se čulo, potom, zapažena konverzacija između ljudi, svaka nova sredina, i pojedinačna osoba. Sugerirše se da treba biti konkretan, odnosno, da valja izbegavati apstraktne prideve i priloge, da treba biti bihejvioralan, u smislu da se, koliko je to moguće, izbegavaju deskriptivni i interpretativni pojmovi učesnika. Kao i drugi metodolozi, i Gillham, razumljivo, naglašava da su u načinu pisanja neophodne distinkcije između doslovnih citata, prepričavanja i vlastitih opservacija¹³ (*Ibid.*:107;105).

No, potrebno je još nešto reći o *field notes*. S. Ottenberg je pravio razliku između *sketch notes*, nastalih tokom razgovora i kasnijih, potpunijih, *field notes*, zapisanih posle razgovora. (Ottenberg, 1990). U vezi sa ovom podelom, R. Sanjek primećuje da kod učesničkog posmatranja često nije moguće praviti *sketch notes*, te da se i *sketch notes* i deskriptivne *field notes* sačinjavaju u isto vreme, tj. posle obavljenog posmatranj – "na hladno", najčešće jednom dnevno (Sanjek, 2002:301).¹⁴ Sanjek podseća da je Margaret Mid govorila o ovoj opasnosti, ali i o zadovoljstvu antropologa pri obavljanju ovog posla, a Ottenberg je pisao o značaju interakcije između *sketch notes* i njihovog pretvaranja u *headnotes*, kao i o važnosti procesa povezivanja zapamćenog i interpretiranog posmatranja sa teorijskim stavovima. Nesporno je da je ovo zaista područje plodnog povezivanja teorije i istraživanja pri izradi evidencije: kao što Sanjek primećuje, *headnotes* su komplementarne sa *fieldnotes*; prve drugima daju smisao. Značaj *headnotes* posebno je vidljiv kada antropolog pokušava da iskoristi *fieldnotes* koje je sačinio drugi antropolog i vidi koliko mu nedostaju njegove *headnotes*. Sanjek je u pravu i kada upozorava da se posle istraživanja *fieldnotes* i *headnotes* moraju direktno povezati sa poređenjem i kontekstualizacijom, kao sa delovima "antropološkog trougla" (*Ibid.*). Triangulacija je danas, ne bez razloga, opšteprihvaćena u metodologiji društvenih nauka, i zagovara se a i primenjuje, u različitim područjima.

¹³ Pri sačinjavanju terenskih beležaka za poslednju vrstu podataka koristim verzal. Vid. i nap. 6.

¹⁴ Mobilni telefoni, posebno "pametni telefoni", u međuvremenu su povećali opravdanost instistiranja na razlici između *sketch notes* i *field notes*.

Audio i vizuelno snimanje

Audio i vizuelno snimanje opservacija zaslužuju da budu posebno pomenuti. Ove tehnike na nedvosmislen način pridonose intersubjektivnoj proverljivosti zaključaka o onome što je posmatrano. Audio i vizuelno snimanje doprinose i pouzdanosti posmatranja: Hat i Hat su još u vremenu koje je prethodilo "računarskoj revoluciji" primetili da upotreba dvokanalnog kasetofona pri ne-učesničkom posmatranju omogućava da dva posmatrača nezavisno i simultano posmatraju ponašanje. Oni su stepen slaganja posmatrača izvodili iz svojih transkripata, a stepen slaganja nezavisnih posmatrača dostizao je čak 95% (Hutt and Hutt, 1974:49; o postizanju pouzdanosti prilikom posmatranja cf. Ilić, 2014b). S druge strane, ovi autori su upozorili da pri video snimanju treba izbegavati to da video trake sadrže jednostavno rekonstruisano ponašanje koje je snimljeno. Tražili su da se obrati pažnja i na one vrste ponašanja koje nisu obuhvaćene unapred predviđenim sistemom kategorija (*Ibid.*: 93).

Snimanje ne pridonosi samo čvršćem epistemološkom utemeljenju opservacija i iz njih izvedenih zaključaka, već doprinosi i objektivnosti same iskusstvene evidencije. Kao što podsećaju Eriksen i Nilsen, F. Boas je koristio etnografski film, a M. Mid je široko upotrebljavala fotografije snimljene na svom istraživanju na Baliju (Eriksen and Nielsen, 2001: 60; cf. Bateson and Mead, 1942). Na ovaj način su, prema mišljenju pomenutih autora, podaci o materijalnim elementima bili prikupljeni na konkretniji i iscrpniji način nego što se to moglo postići "običnim posmatranjem", odnosno, bez snimanja. Razumljivo je da se često snima i ponašanje, i to ne samo prilikom ne-učesničkog posmatranja, o kojem su pisali Hat i Hat.¹⁵

Kada je u pitanju istraživačko-tehnički aspekt audio-vizuelnog snimanja, M. Torez je upozorila na njegove tehničke posledice i ograničenja: "zavisno od ponašanja ili od predmeta određenog za snimanje treba da se odredi ili isproba manje ili veće skraćivanje vremena, raspored snimanja (neprekidno snimanje, snimanje određenih događaja, odabiranje primera iz raznih vremenskih perioda), dužina sekvenci ili razni uglovi iz kojih se snima" (Torez-Diflo, 1971: 114-115). Ona je ukazala i na pitanja postizanja sistematičnosti na ovakav način snimljene evidencije: "Činjenica da se kinematografsko snimanje vrši u tačno određenom trenutku predstavlja jedno od najvećih ograničenja. Ovo se ograničenje može delimično odstraniti na taj način što bi se uzimali primeri iz raznih vremenskih perioda. Zbog ovoga bi bila potrebna jedna prethodna faza posmatranja i sečenje specifičnih jedinica ponašanja iz izabranih indikatora." M. Torez je pisala u vreme kada tehnike analize građe u kvaliteta-

¹⁵ O snimanju učesničkog ponašanja cf. Vučinić-Nešković, 2013.

tivnom obliku nisu bile razvijene kao u naše doba;¹⁶ kada se govori o preprekama koje (još uvek suštinski odsečna) podela na "kvantitativnu" i "kvalitativnu" metodologiju nameće metodologiji društvenih nauka i njoj usmeravanoj istraživačkoj praksi, ne sme se zaboraviti veliki istraživačko-tehnički doprinos razvoju postupaka prikupljanja i analize podataka do kojeg je došlo u okvirima obe rivalske orijentacije.

Dobar primer doprinosa "kvalitativne metodologije" analizi audio-vizuelnih podataka predstavljaju naponi izdavačke kuće SAGE, posebno u okviru serije *Introducing Qualitative Methods*. Ovde svakako treba pomenuti knjigu M. Emišna i P. Smita, *Researching the Visual*, u kojoj se razmatra, u savremenoj sociologiji i antropologiji znatno povećano, korišćenje slika, filmova, fotografija i vizuelnih materijala stvorenih na kompjuterima. Autori se kolebaju oko temeljnog pitanja da li je savremena kultura više vizuelna nego pisana (Emmision, Smith, 2000). "Kvalitativna metodologija" doprinela je istraživačko-tehničkom unapređenju upotrebe pomenute vrste građe, jednako kao i tumačenju njene upotrebe kao društvenog odnosa. N. Diazio je u svom predavanju održanom u Novom Sadu podsetila da "*Dnevnik Malinovskog* sadrži gomilu detalja o fotografisanju, uključujući detalje o tehničkim aspektima – razvijanju, menjanju filma, održavanju aparata – o osobama koje pristaju da budu fotografisane, načinu na koji fotografija predstavlja posrednika u odnosima i pregovorima sa sagovornicima: što je dokaz posebnog kvaliteta odnosa koji takva upotreba fotografije podrazumeva na terenu" (Diazio, 2009: 244). Pod uticajem Levi-Strosa, Diazio primećuje da "na etnografskom polju, fotografija predstavlja zalihu dokumenata, omogućava da se sačuvaju stvari koje više nećemo videti". No, ona podseća i na Levi-Strosovu ocenu da je "na podstrek Margaret Mid, na primer, Bali fotografisan vrlo detaljno. Mislim da se radi o totalnoj iluziji...Fotografija je izvanredan materijal za etnologa, ali ona dozvoljava da se vidi sve što se želi videti". Diazio zaključuje: "Fotografija je, dakle, varljiva." (*Ibid.*: 253; 255). I dalje: "Ako nas je Fuko naučio u kojoj meri je moć jedna vrsta pogleda koji nije obostran, fotografije Levi-Strosa razbijaju lažnu objektivnost antropološke fotografije s početka veka koja se izgradila brisanjem subjektivnog, dakle, pogleda koji konstruiše, i lažnom istinom

¹⁶ M. Torez je pisala: "Nama nije poznata klasična metoda za analizu ovih podataka, ali već sada možemo da ukažemo na dva značajna problema: određivanje jedinica analize i pronalaženje indikatora" (*Ibid.*: 115). Uz metodološke doprinose nastale u međuvremenu, treba pomenuti i relativno nezavisan razvoj tehničkih sredstava koji će sa svoje strane uticati na razvoj novih metodoloških rešenja koja se odnose na analizu. Kada Bryman pominje zvučno snimanje *fieldnotes* na modernim mobilnim telefonima, to deluje podrazumevajuće; često zaboravljamo da je ova mogućnost, naučno-istorijski posmatrano, nova (Bryman, 2012:448). O postupcima analize pomenute vrste podataka, čemu treba posvetiti poseban tekst, videti: Ilić, 2004.

objektivnog" (*Ibid.*:264). Različiti noviji uticaji istovremeno doprinose povećanju objektivnosti snimaka posmatranog i preispitivanju same te objektivnosti. Nesporno je da beleženje i snimanje prilikom posmatranja predstavljaju ne samo istraživačke radnje koje se metodološki osmišljavaju, nego i područje na kojem se metodologija društvenih nauka sreće sa delom sociologije saznanja koji se naziva sociologija nauke.

Umesto zaključka

Stvaranje evidencije jeste autonomno područje metodologije. Na epistemološkom planu, ono spada u teoriju naučnog obaveštenja (Milić, 1978). Ova autonomija nije neograničena: od Dirkemovih *Pravila sociološke metode*, vidljivo je da je teorija naučnog obaveštenja, mada autonomna, tesno povezana za teorijom naučnog objašnjenja, kao i sa teorijom "dokazivanja". Na praktičnoj ravni, to se izražava kroz često prečutnu, ali podrazumevajuću, istraživačku praksu, u kojoj je posmatranje, kao i beleženje i snimanje posmatranog, određeno teorijskim pretpostavkama. U savremenoj metodologiji, kvantitativna orijentacija pomenuto naglašava više nego kvalitativna, ali nijedna to ne ispušta iz vida: ovo je vidljivo pri primeni utemeljene teorije, pri korišćenju sekvencijalne analize, pa i u slučajevima kada posmatrači, nedovoljno svesni vlastitih implicitnih teorijskih pretpostavki, ostaju u granicama empirizma. U tom smislu, pitanje beleženja i snimanja prilikom posmatranja u društvenim naukama tesno je povezano sa analizom i sa izvođenjem zaključaka. Neki zadaci koji se vezuju za beleženje predstavljaju prve faze analize: dovoljno je pomenuti kodiranje, odnosno sva nastojanja da podaci koji se svrstavaju u jednu grupu budu što homogeniji, što je pretpostavka za stvaranje pravih naučnih podataka iz prikupljene i snimljene sirove građe (*Ibid.*). Stoga, ovaj napis iziskuje dopunu; prikladnije je razmatranje uloge beležaka poput *methodological notes* i *analytic(al) notes* izvesti u tekstu usredsređenom na pitanja analize evidencije dobijene posmatranjem, nego u ovome, koji se neposredno odnosi na beleženje.

Literatura:

- Bales, Robert F., 2009/ 1950. Interaction Process Analysis, In: Klaus Krippendorff and Mary Angela Bock (eds), *The Content Analysis Reader*, 75-83. Los Angeles: Sage.
- Bateson, Gregory and Margaret Mead. 1942. *Balinese Character: a Photographic Analysis*. New York: New York Academy of Sciences.

- Bogdanović, Marija. 1993. *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Branković, Srbobran. 2009. *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*. Beograd: Univerzitet Megatrend.
- Bryman, Alan. 2001/ 2012. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press
- Dean, John F., Robert L. Eichorn and Lois R. Dean. 1967. Establishing field relations, In: John T. Doby (ed.), *Introduction to Social Research*, 2nd edition. Des Moines: Meredith Publishing Company.
- Denzin, Norman K. and Iivonna S. Lincoln (eds). 1998. *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE.
- Diazio, Nikoleta. 2009. Vizuelni kontrapunkt strukturalizma: fotografsko pisanje Kloda Levi-Strosa. *Sociološki pregled*, god. XLIII, br. 2., 251-264.
- Diflo, Mari Terez. 1971. Audio-vizuelni metod i prikupljanje podataka u sociološkim istraživanjima. *Sociološki pregled*, Vol V, No.1, str. 110-123.
- Emerson, Robert M., Rachel Fretz, and Linda Shaw. 1995. *Writing ethnographic field notes*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fajgelj, Stanislav. 2005. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Frake, Charles. 1964. A structural description of Subanun "religious behavior", In: Ward H. Goodenough (ed.), *Explorations in Cultural Anthropology*, New York, San Francisco, Toronto, London: McGraw-Hill Book Company, Essays in Honor of George Peter Murdock.
- Geer, Blanche. 1964. First Dazs in the Field: A Chronicle of Research in Progress, In: Phillip A. Hammond (Ed.). *Sociologists at Work*. New York: Basic books Inc.
- Gete, Johan Wolfgang i Fridrih Šiler. 2010. *Prepiska*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Gillham, Bill. 2000/2005. *Case Study Reseach Methods*. London, New York: Continuum.
- Goody, Jack. 1969. *Comparative Studies in Kinship*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Emerson, Robert M., Rachel Fretz, and Linda Shaw. 1995. *Writing ethnographic field notes*. Chicago: University of Chicago Press.
- Emmision, Michael and Philip Smith. 2000. *Researching the Visual*. London: SAGE.
- Eriksen, Thomas Hylland and Finn Sivert Nielsen. 2001. *A History of Anthropology*. London, Sterling: Pluto Press.
- Havelka, Nenad, Bora Kuzmanović i Dragan Popadić. 1998. *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja*. Beograd: Cetar za primenjenu psihologiju.
- Holm R., K. Huebner and R. Mayntz. 1979. *Introduction to Empirical Sociology*. Bungay, Suffolk: Penguin Education.

- Humphreys, Laud. 1970. *Tearoom Trade*. London: Duckworth.
- Hutt Sidney John and Corrine Hutt. 1974. *Direct Observation and Measurement of Behavior*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher.
- Ilić, Vladimir. 2004. Upporedno proučavanje društvenih pojava. *Etno-kulturološki zbornik*, knj. IX, Etno-kulturološka radionica – Svrlijig, 17-22.
- Ilić, Vladimir. 2014a. Teorijska usmerenost i validnost kod posmatranja u sociologiji i antropologiji. *Etnoantropološki problemi*, Vol. 9, No. 2: 298-308.
- Ilić, Vladimir, 2014b. Objektivnost, sistematičnost i pouzdanost u primeni metoda posmatranja u društvenim naukama. *Sociologija*, LVI, no. 2: 61-80.
- Katz, Daniel. 1953. Field Studies, In: Leon Festinger and Daniel Katz (eds), *Research methods in behavioral sciences*. New York: The Dryden Press.
- Lofland, John. 1971. *Analysing Social Settings – A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont, Ca.: Wadsworth Publishing Company, Inc.
- McCall, George J. and J. L. Simmons (eds). 1969. *Issues in Participant Observation – A Text and Reader*. Reading, Massachusetts, Menio Park, California, London, Don Mills, Ontario: Addison-Wesley Publishing Company.
- Milić, Vojin. 1978. *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Nauman, Lawrence W. 2006. *Social Research Methods – Qualitative and Quantitative Approaches*, 6th edition. Boston: Pearson.
- Ottenberg, Simon. 1990. Thirty Years of Field Notes: Changing Relationships to the Text, In: Roger Sanjek (ed.) *Fieldnotes: The Makings of Anthropology*, 139-160. Ithaca: Cornell University.
- Peak, Helen. 1953. Problems of Objective Observaton, In: L. Festinger and D. Katz (eds). *Research methods in the behavioral sciences*, 243-300. New York: Dryden Press.
- Radin, Paul. 1933/1965. *The Method and Theory of Ethnology, An Essay in Criticism*, (With an Introduction by Arthur J. Vidich). New York, London: Basic Books, Inc.
- Sanjek, Roger. 2002/1996. Ethnography, In: Alan Barnard and Jonathan Spencer (eds) *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London and New York: Routledge.
- Stacey, Margaret. 1969. *Methods of Social Research*. Oxford, London, Edinburgh, New York, Toronto, Sydney, Paris, Braunschweig: Pergamon Press.
- Vidich, Arthur J. 1954-1955. Participant observation and the collection and interpretation of data. *American Journal of Sociology* 60(4): 354-360.
- Vučinić-Nešković Vesna. 2013. *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Primljeno: 30.9.2014.

Prihvaćeno: 17.10.2014.

Vladimir Ilić

TAKING NOTES AND RECORDING WHILE OBSERVING SOCIAL PHENOMENA

Taking notes and recording observations at the same time represent an integral part of the data collection and the first step towards their analysis. In the first part of the paper, it is pointed out to the link between the theoretical guidance of observations in social sciences and the creation of written notes or recordings. It also shows how taking notes can contribute to greater objectivity towards collected material, because it enables its intersubjective verifiability. The second section of the article deals with the observation protocol, indicating the differences between the protocols used in "non-participant observation" (usually, but not necessarily, in psychology) and the protocol used in sociology and anthropology, while applying participatory forms of observation. The third section discusses the types of notes: field journal, mental notes, fieldnotes, jottings, scratch notes, and their properties. Possibilities and limitations of audio and video recording in application of the methods of observation are the subject of the next section. In the final section, the question of note taking and recording during the observation of social phenomena is framed in the broader context of the theory of scientific information. According to the author, methodological notes and analytic(al) notes in methodological point of view belong to the later stages of creating empirical evidence obtained by observation.

Keywords: method of observation, note taking, observation protocol, observer's diary, fieldnotes.